

Күрүне Думазының соңгудаларына уткуштур

Виктор НОРБУ деп кымыла?

— Байтайгы башкыларны сактырдыр саяр бе, Виктор Яковлевич?

— Ийе, оң адын Мария Ивановна дээр, 9 дугаар школа 1-ден 3-класка чедир ол мени башкылаан. 7 дугаар школаже шолоткоон соонда, класым башкызы Мария Сергеевна Гуркова болган. Чагыскласкыларым дыка эпт-чайралдыг, найралык-ыс ам-даа бузулбаан, амыдыралда ам-даа бот-боттарышкы-ты дегенчир чоруур бис. Лидия Сергеевна Новикова директорлап турда, школа эң-не шыраак школа турган. Бистик школамга мичан шыраак дээр бөлүмнөр ачылдып турган. Мээң 8-класстан эгелеп барып эгелээним бөлүмүм Павел Петрович Королев башкылап турган. Мээң-биле кады чоруп турган эң-өөрүмнүң хей кезин аша, радиоюн-жөөлөр, тууду икжөөлөр бооп ачылдып чоруурлар. Ол бөлүмнөр биске улуг ужуз-дузалыг болган деп бода чор мен. Бахыраакта чаа-аар-тулар, ээрер, кадаар ачылдыр шуптузун бодум кылар мен.

— 70 чылдарың эгезинде, электротехникалар кесту келген, байтайгы кыжы-жыгым асамбалдыр тургустуруп турар деле, Анастасия Сергеевна Топова эгезин-биле бөлүк тургузуп алган, таңы келээлериңе ойнап, кожуунар кезин, гастрольдан эгелээни дээр. Бөлүктү маразманың — Виктор Норбу, оң үнү Мусилиа Магомедович мичан чараш барыган турган дээр, ол шым бе?

— Ийе, шын. Ычан мен шору эр апарган чылдарымдыр. Школачы бичи олокт турган-ла, мичан эгелээни кижиле. 4-8-класка турган, оолдар хорунуң солизи турдум. Чааскан мичан чоруй, хоорайың уран чүүл көрүлдөөрүнө шаңгалдык черлер-даа ээлеп чордум. Шору эр апарганымда, кызылгар шериндик оркестриңе мичан-биле мени талаан чүе. Жан Татляныч репертуарыңдан ырлар мичан, үнүм дылазону тааржы бээрге, Мусилиа Магомедович репертуары ырлап турганым олду ийин. Тока биле Серен мени ырлар кылып бөлүңгө кадып алган улус. Хову-Ахсы, Черби, Кара-Хаак, Туран, Каа-Хем дээш, Кызыл чоогунда черлер арттырбай гастрольдан кезип кааган бис.

— Ыларын калбаан боор Саяр, аа?

— Ам мичаастандым, ында-хаа кудай болган черлерге мичан кижиле өттүрүп каар мен.

— Экономиккага сонуур-галыңар чүү чүведен үндө-леттинген, Виктор Яковлевич?

— Чогум-на школачы тур-гаш, физика, химия эртемне-риг сонунурап, олимпиадалар-га кыркып чордум. Соноура-лым кайың келген? Ачам гуманитарий кижиле болгай. "Акса деп чүл ол?" — деп оон айтырарымга-ла, мээң то-даргай хары ол берип шыда-вас турган. Пушкинни, са-кыр-дыр Силер бе, "Простой продукт" дээни. Шынал-ла, бодап көөргө, биске анаа-ла саазынарнын ажы чүү деп, чир хлеб, эйт, сүт херек болгай. Алдын ажыктыг бе? Шах мичан-ла айтыр-галымга хары албайн келген мен. Хереклекчилер ники-лелиңге 1 чыл ажалдааным соонда, шут-ла еске кижиле апарган мен. Профессорлар аразыңга келген, ам-на "саа-рылга", "орутга", "карылга" деп категорияларын билеп эгелээни мен. Акша деп чүү чүе ол деп ам-на билеп ка-дым. (каттарган). Угаан ажы-лы-биле күш-ажылдык ыла-лык мичан буген мен.

— МКУ-нун студентизи турган, келер үеде ажал-жыгым дугайыңда бодап, чурттагаларың согула-зын салып чоран Силер бе?

— Бодумга хамаарыштыр кандыг-даа планнар тургус-пайн чоран мен, хары-даа менден кандыг кижиле үнүп болурун деп еске-лер мичан боданып турган чаа-аар. Ийи дугаар-класка турдум, эртем талазы-биле удуртукчу болу берген Иван Григорьевич Шилин мени эскерип, утуп-лап баштап эгелээни кижиле ол. Оң удуртукчу-биле курс бол-гаш диплом ачылдыр биски-дим. Кафедра хурамында ди-плом ажалыңга үнөп берген кижиле база ол. Ычан унвер-ситеттиң экономика салбы-ры кончуп шыраак турган. Про-фессорлар, академиктер баш-кылап кээр. Мээң доран-на аспирантураже кирерин су-мелзэп чүе. Аспирантура даап бодап, соң-даартагы планнар тургузуп чорбаан мен, эртемни күн үнөргө, чүү

кылар мен деп боданып, мичаар-ла ажалдап чордум. Аспирантура соонда Тывага Красноярскиниң политехник-тиг институтунун салбырыга башкылап, башкы институту-га, марксизм-ленинизмниң ке-жээки университетинге 2 чыл лекциялар номчул турдум.

Бир-ле катап мээң удур-тукчум Шилин долган келген, "Курлан чериниң Чевуле-нин даргазы апардым, сен мээң дарыг херек апардың, доран бээрле" — дээрге, Москваже дедир ээл келген мен. Заводтун спортчу клубу-га ойнап турган футболусти чурттуң командазыңче чалап келирге, канчап оон ойналаар боор, мээң шолоткоон база

Интервью

анаа демейлеп болур.

— Чугаа калдыңа акша дугайыңда айтырарың көдү-рүп келдиңиз. "Акса дээрге чалгыңнар-биле демей, мича-алса-даа ажалдап кижиле ээр болуп шыдавас" — ди-жир. Акшага, хамаалгага, көпөскө бүртүзү санаарыңга база харам чорука хамаа-рылганар кандап крж?

— Чиге-ле сөтледирер. Ийе, профессорлар мергези-ли айы-биле акша-биле кон-чуп бодамчалыг холбажып, бүтү талапаш шыгаай көрүп чоруур мен. Мээң карама-га чеже-чеже банкылар буступ, чеже-чеже акша-херекти ора-смазы чок хадый бербээни дээр силер. Чиккен акша-те-герик дээр-ле кижилерниң үр-лөтөн салым-чолу. Ычан-га шын профессорлар талаан мааңа консерватизм негет-тикер, чүтүлө бүтү талаан ка-тап-катап шыдаалар херек, шыгыңы чугаалжышкын-лар херек. Бистинге бөгүм акша дилеп кээрге, эртемниде берип турган чалгыс-даа та-варыла турбаан. Ол чүүл үр-үеде шиктирлеттинип кээр. Миллион-миллион долларлар саарылгада чоруп турда, оон еске арга чок.

Бодумнун амы-хуумда, бажымыс эчтенмийе чоруур деп сөтсөм мен. База-ла акша бүртүзү санап чоруур бис. Москваның деңгээлине көр-дө, мичан-ла хей акша-шылы албай турар бис. Ажы-төз ба-за бар: оларны кижизилер, өөрдүк дээш-ле баар. Бүтү-дө өөрдүкчүлүг принципти бодумга удуртукча кылдыр көрү кижиле мен: "Граммдан граммы акша болуп" деп. Хеп чурт машина салып алыр дээниңизге, кадайым-биле кады Москваның кончуп улуг рыноктары шуптузун кезир

бис. Акша санаар харам деп-даа болур Силер. Биске кол-ла чүе — эвээш еркек-биле херектөөн чүевишти сактап алары. Ады алган маркалыг барааннар-даа сүрбөс бис.

— Күзөңгөр бар бе? Сагыш таалап, боданы бээр силер бе?

— Үрө-түңнел чок күзө-сакгык чок — шупту чүеви планнап алыр мен. Бахыма бир-ле бодап кирип келсе, доран-на бодумга доктаамал ап чоруур кылан дөптөрүмө бижий тыгып алыр мен. Шупту чүеви планнап, бодап алгаш, мичан-ла бижип алыр мен. Эскерген чүеви чүл дээр, бижип алган чүлдерим бир-ден-бирээ чокка неделя азы ай-даа болгаш сүтсөөтүм болур. Кандыг-даа чыгышаан-нар орта туруп болур: үе чок болуп ийик бе, акша-тегерик ол ейдө чок апар, мичан-лаа дөптөрдө демделетин-ге пунктулар чоруту шупту шылдынып каар чоран. Эр-кен чылан дачамга чайгы ку-на түдүп алыр деп планнап алгаш, бо чылан түдүтүп до-зуттум. Ол дээрге планнар-дыр, херек кырымда күсөт-төз бээр, туттува бээр, бүдө бээр шланар.

— Күрүне Думазыңче депутатка кордакчы болуп деп шиктир үндүр бетте-ди, шыраак бодангаларың бичирди. Силерниң дөң-турар эң-өөрүдө, талаа-к-чаларыңар кымдары?

— Солун айтыр-дыр. Ийе, бо үеде чедир-ле по-литикаже киришпей келдим. Ычанга-даа Тываның де-путаттары-биле харылзаалыг турган мен. Алтай Пиче-оол-биле шалга-ла танжыкар бис. Чимит-Доржу Ондар мичан мээң чедип шыдавыым улуг дарга турган, ам харың чоок-шулажып танышканымыс бо. Кара-кыс Аракчаа-биле МКУ-га кады өөренип чоран бис. Кара-кыс Донгаковна мени бодунуң дузалакчымыс болу-рунча чалаан чүе. Ойтаала мен. Ычан бодунуңай тур-ган. Эске айтырлар-биле дузалакчы чордум.

Сөөлү үеде политиктиг чугаалжылгаларга бо-ла кижиле бээр апардым. Чүгү-даа мурнууда бистик алдыр-дыг чалгыс чер-чурттуузу С.К.Шойгуның политиктиг аренаже үнөмө мээң улуг салдырды болган. Ол бөдүн министр турда, танжыкар-да турган болузувса, ол бөдүн ажалын кылар, мээң боду-мун ажалым бар, оруктарымыс келжишпейн чоран. Эш-өөрүм мээң: "Чагыс чер-чурттуу Шойгуну көр-даан, сен чүе киришпес сен" — деп айтырар чээр турду-

лар. Мээң шиктээшкеним чүү чүведен эгелээни?

Владимир Познерниң дам-чылдыгызы бир катап болган чүе. Оң кол маадыры — Сергей Шойгу. Ычан Сергей Күжүтеговичниң адын бөдүн чайны дургу радио, телевизор, солун, сеткүүлге долгалып келген үе чүе. Светлана Со-рокина, Урмаан Отт интерью-даа ап турган. Ында-мында чер шиктээшкенимниң, сүт халааның дугайында жур-налистерниң айтырларында Сергей Күжүтегович саат чок харымалы шааптар. Кыдыр-дан көрүп олтурга, чорга-ранчыг-даа.

Владимир Познерниң дам-чылдыгызы ады бестин "Де-легей болгаш бис" чүе. Дам-чылдыгың бижидилеңизге мен барган мен. Владимир Познер дээрге кончуп шы-рак дуржулгалыг журналист-политик болгай, Шойгуга айтырлар салып, политика болгаш ники айтырларга тодаргай харымалары боду берип эгелээр орта, мен мичан ача олтурган, чер-чур-тууга бо талазы-биле дуза ка-дар болза эки-дир деп бода-нып келдим.

Оон соонда чүү кылдым? Дамчылгаларың улуг-хүлдө бижидил алгаш, поведель-ниңге келжээ ону эфирже үн-дүргөн чүе. Ажы соонда ча-нып келген, телевизор кы-сып алгаш, дамчылгаларың эгезинден тура видеомаг-нитофнга бижидил алдым. Оон соонда анализтеп эгелээни мен. Познерниң Шойгуга салган айтырларыңа мен болза канчаар харымалар тур-дум деп. Мээң көрүмүнү бижип кээримге, 15 арынныг до-кумент үнүп келди. Ону эш-өөрүм-биле сайгарып көргөш, "Власть" деп сеткүүлге пар-латтырдым. Чүүлүм "Үшүк муң чылда Россияның стра-тегиясы" деп калбак хемчөөлүг материал болган. Ук чүүлү эде-хөре бижээш, С. Шойгу-же дамчылгыч. "Чагыс эп-сеткил" шиктээшкенимниң экономикагы платформаның кады ажалдажыр согула-биле. Соноуларга чедир мичан ам-даа элзэн айлар бар чүе.

Улустуң чугаазыңдан ды-наарыңга, документ чогуур кижилерге четкен кире. "Ам-даа бижирер" — деп дилээр-ге, мемелдер кирген бис. Түңнел документ чырыкче үнүп келгенде, номчуруу-вуска, элзэн черлерде бистик абзацтарымыс, бодангалымыс кире берген чоран. Ам-ла мичаар политиктиг амыды-ралче чайгаар тыртыла бер-ген ол.

Дамча КУУЛАР чугаалгашкан. (Материалды халас парлаан).

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЛАРЫ

"Тыва Республиканың найысылалы — Кызыл хоорайың эрге-байдалың дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунга ескерилгелер болгаш мемелдер кириер дугайында"

Дээди Хурал 2001 чылдың июль 19-га хүлээп алган

1 чүүл. "Тыва Республиканың төвү — Кызыл хоорайың эрге-байдалың дугайында" Тыва Республиканың 1994 чылдың июнь 28-те №128 Хоойлузунга дараазында ескерилгелерни болгаш мемелдерни кириер:

- 1-ги чүүлүн 1-ги пунктуунда "Президентиң ажалдап турар чери" деп сөстөрнү ап каалтар.
- 2-ги чүүлүн 1-ги пунктуунда: дерткү абзацта "тударың" деп сөстөрнү ап каалтар;
- чедир абзацта "Кызыл хоорай чагыр-газын" деп сөстөрнү "Төлзөлекчилер хура-лымын" деп сөстөр-биле солур;
- тоску абзацты ап каалтар.
- 3-кү чүүлүн 1-ги пунктуунда: үшкү, ону, он бирги абзацтарны ап каалтар.
- 4-кү чүүлүн 4-кү пунктуун ап каалтар.
- 8-ки чүүлде: 3-кү пунктуун ап каалтар;
- 4-кү пунктуун "Кызыл хоорайың колдуун-да муниципалитет эң-хөргөңиз кылдыр" деп сөстөрнү "хамааты хоойлужулгалы-биле дүштүр" деп сөстөр-биле солур.
- 8-ки пунктуун "чагырганын" деп сөстү "Төлзөлекчилер хуралымын" деп сөстөр-биле солур.
- 6-8-ки чүүлүдү ап каалтар.
- 7-ги чүүлү дараазында эдилге-биле бижир:

"7 чүүл. Кызыл хоорайың Төлзөлекчилер хуралы бодунуң ажал-чорудугазын Россия Федерализмниң Конституция-биле, феде-ралдыг хоойлулар-биле, Тыва Республиканың Конституция-биле, Тыва Республиканың хоойлулары-биле, Кызыл хоорайың Устави-биле дүштүр боттадыр чорудар.

8-ки чүүлү дараазында эдилге-биле бижир:

"8 чүүл. Кызыл хоорайың баштады, тус черниң бот-башкарлыгазының сонгудар албан-дужалдыг еске-даа кижилер. Кызыл

"Бойдустан болгаш техниктиг чорудулгалардан хамааржыр онзагай байдалдардан чурттагыч чонгу база дежисээрлерни камтаалар дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунга ескерилгелер болгаш мемелдер кириер дугайында

Дээди Хурал 2001 чылдың июль 19-га хүлээп алган

1 чүүл. "Бойдустан болгаш техниктиг чорудулгалардан хамааржыр, онзагай байдалдардан чурттагыч чонгу база дежисээрлерни камтаалар дугайында" Тыва Республиканың 1996 чылдың август 27-де №78 Хоойлузунга дараазында ескерилгелерни болгаш мемелдерни кириер:

- 1-кү чүүлүн 3-кү кезээнде "Россия Фе-дерализмниң" деп сөстөрнү мурунда "Тыва Республиканың база" деп сөстөрнү ап каалтар, ол-ла сөзүтүлгөни соонда "Тыва Республи-канын" деп сөстөрнү "Россия Федерализ-мниң" деп сөстөр-биле солур.
- 6-ги чүүлүн 4-кү кезээнде "хоойлужу-дугаа" деп сөстү "Россия Федерализмниң хоойлужулгалы-биле" деп сөстөр-биле немээр.
- 12-ги чүүлүн 1-ги кезээнде база 16-гы чүүлүн 1-ги кезээнде "Тыва Республиканын" деп сөстөрнү "Россия Федерализмниң" деп сөстөр-биле солур.
- 23-кү чүүлүн 1-ги кезээнде сөзүтүл-гөни соонда "Тыва Республиканын болгаш" деп сөстөрнү ап каалтар.
- 2 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езуу-биле парлаан хүндөн күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай №1172 2001 чылдың август 8.

"Тыва Республиканың Президентизиң соңгудаларының дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузун күш чок деп санаар дугайында

Дээди Хурал 2001 чылдың июль 19-га хүлээп алган

1 чүүл. "Тыва Республиканың Президентизиң соңгудаларының дугайында" Тыва Республиканың 1996 чылдың декабрь 11-де №671 Хоойлузун күш чок деп санаар.

2 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езуу-биле парлаан хүндөн күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай №1182 2001 чылдың август 8.

хоорайың күсөкчи органы

1. Кызыл хоорайың Устави-биле: Кызыл хоорайың баштады — Кызыл хоорайга тус черниң бот-башкарлыгазын ботта-дыр талазы-биле ажал-чорудулгалы баштап удурттур, тус черниң бот-башкарлыгазының сонгудар албан-дужалдыг кижилер;

Кызыл хоорайың чагырга даргазы — Кызыл хоорай чагырганы удуртуп-баштаар бол-гаш Кызыл хоорайың дежисээрлерге күсөкчи айтышкын бээр эрге-хүлээтени боттады-рар, тус черниң бот-башкарлыгазының сонгу-дар албан-дужалдыг кижилер;

Кызыл хоорайың тус черниң бот-баш-карлыгазының сонгудар албан-дужалдыг еске-даа кижилер деп албан-дужалдырны док-таалып болур.

2. Устав-биле дүштүр Кызыл хоорайга тус черниң бот-башкарлыгазының күсөкчи органын — Кызыл хоорай чагырганы тургузуп болур.

9. 9-кү чүүлүн 2-ги пунктуунда "бюджет-тен дашкаар фондлар" деп сөстөрнү ап каалтар.

10. 10-кү чүүлде: 1-ги пунктуунда 4-кү абзацты ап каалтар;

2-ги пунктуун ап каалтар;

4-кү пунктуунда "чагырганын" деп сөстү соонга "тус черниң бот-башкарлыгазының күсөкчи органын" деп сөстөрнү немээр, "ту-дугу кылып турар улус-биле болгаш" деп сөстөрнү соонга, "хоорай чагырганы" деп сөстөр-ниң соонга "тус черниң бот-башкарлыга-зының күсөкчи органы" деп сөстөрнү немээр.

11. 11-ги чүүлүн 2-ги пунктуун ап каалтар.

12. 12-ги чүүлүн 2-ги пунктуун ап каалтар.

2 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езуу-биле парлаан хүндөн күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай №1175 2001 чылдың август 8.

"Тыва Республиканың эртем болгаш эртем-техника талазы-биле политиказының дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунга ескерилгелер кириер дугайында

Дээди Хурал 2001 чылдың июль 19-га хүлээп алган

1 чүүл. "Тыва Республиканың эртем болгаш эртем-техника талазы-биле политиказының дугайында" Тыва Республиканың 1999 чылдың ноябрь 4-те №361 Хоойлузунга дараазында ескерилгелерни кириер:

- 1-кү чүүлүн ийгиңи пунктуунда бирги, ийги, үшкү, бешки абзацтарны ап каалтар.
- 4-кү чүүлде: бирги пунктуун ийги абзацында "болгаш Тыва Республиканың Чаазанын" деп сөстөрнү ап каалтар;

бирги пунктуун дерткү абзацында "Атте-стацияны түнделетин Тыва Республиканың күсөкчи эрге-чагырганының эртем болгаш эртем-техника талазы-биле айтырларны шиктирлээр бүрүн эргелиг органының чанында аттестацияны үстүкү комиссиясы хомудал кирип база солун каалтып болур" деп докмакты ап каалтар;

дерткү пунктуун бирги, ийги, дерткү, алдыгы абзацтарында "болгаш Тыва Респу-бликанын" деп сөстөрнү ап каалтар.

3-ки чүүлүн бешки пунктуунун дерткү абзацында "болгаш Тыва Республиканын" деп сөстөрнү ап каалтар.

4. 12-ги чүүлү ап каалтар.

2 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езуу-биле парлаан хүндөн күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай №1179 2001 чылдың август 8.

"Бичи уругун эргелериниң дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузун күш чок деп санаар дугайында

Дээди Хурал 2001 чылдың июль 19-га хүлээп алган

1 чүүл. "Бичи уругун эргелериниң дуга-йында" Тыва Республиканың 1996 чылдың июль 18-те №677 Хоойлузун күш чок деп санаар.

2 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езуу-биле парлаан хүндөн күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Президентизи Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай №1184 2001 чылдың август 8.

ТР-ниң Төп соңгудда комиссиясында

Тываның чангыс мандаттыг №27 соңгудда округундан РФ-тиң Күрүне Думазының депутадына кандидаттарын, бүртүктөккен кандидаттарын соңгудда фондларына кириген болгаш чарыгдан хоренгизиниң дугайында МЕДЭЭ

1. Калкин Александр Юрьевич — 24010 рубль кириген, 24000 рубль чарыгдан.
2. Тавридзе Владимир Диди-ович — 10010 рубль кириген, 7000 рубль чарыгдан.
3. Кужугет Калын-оол Сереевич — 10010 рубль кириген, 7000 рубль чарыгдан.
4. Норбу Виктор Яковлевич — 200010 рубль кириген, 149978,3 рубль чарыгдан.
5. Монгуш Сергей Салм-Белек-ович — 380100 рубль кириген, юридик-

ТР-ниң Төп соңгудда комиссиязының даргазының оралакчысы Л. Якушкова ат салган.

Тываның чангыс мандаттыг №27 соңгудда округундан РФ-тиң Күрүне Думазының депутадына кандидаттарын, бүртүктөккен кандидаттарын, соңгудда каттыжышкынының болгаш блоктарының соңгудда фондларына кириген болгаш чарыгдан хоренгизиниң нинти түнүнү дугайында МЕДЭЭ

1. /РФ-тиң Ажаалга банкызының медээниң үндөзүлгө/ 2001 чылдың сентябрь 17-де байдал-биле: 1. Калкин Александр Юрьевич — кириген акшазы 24010, чарыгдан 7000, артыканы 10.
2. Тавридзе Владимир Диди-ович — кириген акшазы 10010, чарыгдан 7000, артыканы 3010.
3. Ховалыг Артык Хом-Оттук-ович — кириген 10, чарыгдан, артыканы 10.
4. Кужугет Калын-оол Сереевич — 10010, чарыгдан 7000, артыканы 3010.

Медээге ТР-ниң Төп соңгудда комиссиязының даргазының оралакчысы Л. Якушкова ат салган.

АРГЫШТЫРЫЛГА БОЛГАШ АМЫДЫРАЛ

Кызылда эрги автовокзал-че чоокшуларга, оң алдын мурнуу дужунда хууда чик автобустар эндирек. Кызыл биле Шагаан-Арш аразы-нын бир олудунуң өртээ 70 рубль. "ПАТБ" муниципалитеттиг бүдүрүлгөниң автобузунуң — 40 рубль. Олче чедер дорт маршрут тургустуумаан бол-ду. Чик еркек-биле чоруп бо-лур. Ыччалза-даа келген, элзэн мааар, артык олут тө-нүп база болурун кассир та-йылбырлады. Ажыл-херээм далаш турган, мичангаар аар еркек-биле чоруттум.

Шагаан-Аршта үлө-хө-рээм соон дарыг узун орутук акшыга турупшам, "бадыл" эгелзэн мен. Кызылдан кел-ген хууда бир чедирки мени сыдырлаштыр олуртукшам,

эжинге "хүлээдип" берди. Мен (кижи) "акша-бараан" аларганымы билдим, бил-дир-даа болза, ол дугайын белен кайла ожаар ийик. Хууда ар-гыштырдылар

Октябрь 1 — Улуг назылыглар хүнү

УДУРТУКЧУ БОЛУП ЧАЯАТТЫНГАН

Менгүн-Тайга кожуун тургустунгандан бээр чоокта чаа 60 чылдыг байырлап эрттиргеш, чер-чуртун алдаржыдып чораан, ынчалдыг амгы үеде ажаллап-даа чоруур хүндүткелдиг кижилерин адал, сактып, дириглерин дөргө чаалап, ука-тештү салып, солун сактылышкын дыйнааннар. Менгүн-Тайганың ындыг кижилеринки бирээзи — Саая Кара-олович Шыдыраа. Ол бо хүндөрдө 80 харлап турар.

Алдын хүнүн адаанга, чырык черин кырынга кыча чылда чурттап деп чүве солун. Ол дээрже, бир талазында, ук кижилер ал-болун тоштуп, эзулуп ал чоруурунун бир бадыткалы. Ийе, ындыг.

Ам оон күш-ажылчы намдарындан кан одуруглар: алыс-ла Мөген-Бүрөн чурттуг, ол үениң ажы-төү-биле бир демей, малчын ада-иезинге дузалажып, мал аразынга ескен, кажжа-хораа тудуп, харлыг баштыг сынгарга хой, ешкү калары, сарлык каракап, тарбаганнап, аялап, балыктап ескен оол эсер бажындан туттунар эр апарганда, оку Араттын Революстуг Шериге келдирткен. Ычан ол тыва бижикти эки билер, номчуур, бижир, аалының улугуна материалдарын солудан номчуу бээр билгилеринки бирээзи апарган.

Эзулуп школаны ол шериге өрткөн. Дайынчы өөрдөгө-биле кады (айтыг шериг эскадронунга турган) ыраккы Токудан ыш салдылап, шеригини чыгыштыг сизини Чедерден белеткешип, фронтта дузалажып биле Тес-Хемин дөлгөм ховуларында, тайга-сынгарында аялап, тайбың кыш-аңгыда даала-ларны база сеткилинки ханы-зындан шынарлыг болгаш барымсалыг күтүскөп, командирлеринге мактадып турган. Аң-мең ораны — Менгүн-Тайга чурттуг эр Тес-Хемге эш-өөрү-биле аялап тургаш, часпас адары көрүскөн, ынчангаш шериг аңчы эш-өөрүнү улуг кези Кызылче чана бээрже, сес дайынчыны арттырып каан. Аңаа өөрү — Улуг-Хемден Даваа, Сырат-оол, Барыш-Хемчиктен Доржу оларны бир бөлүк кылгаш, Тестик Теректик-Хем, Шуурмаккан аңдар кылдыр оларга даала берген. Ол бөлүккө ук чер чурттуг Хам-оол, Кара-Дарга деп кижилер база дузалажып турган. Олар, бо бөлүк, ийи катап аялаша, 17 сылым-мактагы, 7 хаваны өлүргөш, ээдин докургаш, Кызыл Шериге дузалажып кылдыр чоруткан.

Шеригден халажып кээр-ге, эртем-суолдуг эрми аныктар бодуну удуртукчу кылдыр сонуп алган, ол ажалга барык 4 чыл болган. Оон хей-ниги ажалы ынчал-

дыр эгелзэн. Саая Шыдыраа Мөген-Бүрөн сумузуна партия эге организацизының секретары, суму секретары, суму даргазы, оон улаштыр Бай-Тайгага "Мурнакчы" колхозтун даргазының орапакчызы, партия комитетинин секретары, Сталин атыг колхозтун даргазы, ол ажал-агыл "Тээли" совхозка каттышканда, Бай-Тал салбырының эргелекчи аларган. Бо ажалларга оон дуржулганы бейзэн.

— Ылангын "Мурнакчы" колхозка ажаллап тургаш, чүтле Бай-Тайгага эвес, харын бүтү республикага алдарыг Хертек Кудурукай дарганың арга-дуржулганында хейлү-ле өөренип, билги алган ийик мен — деп, Саая Кара-олович чугаалаар. Оон-биле кады билги улам бедидип, өөренип алганы черле херек-тир дээрзин билгеш, улам дагаланыры-биле ол Кызылдың көдөз ажал-агыл техникумун дооскан. Техникум соонда "Мурнакчы" колхозка партом секретарылаан. Ычан калдары партия организаци-лары ыңай-бээр томуйлаар турган болгай. Ычангаш СЭКП Бай-Тайга райкомун оку келдирткеш, шыраак колхозка ажаллап, көдөз ажал-агыл талазы-биле тускай ортумаак эртемни база доосуп алганы барымдалааш, Сталин атыг колхозтун даргазынга томуйлаан. Аңаа эгез ажалдарының соонда, Саая Кара-олович чагыс чер-чурттуларын дөзө-ле менгүн-Тайганың чер-чуртунда турган. Ол хавээр-ле ам төртүтүгүн черинде ажал-дап, чуртуп чоруур.

С. Шыдыраа кожуунуң алдар-хүндүгү кижилеринки бирээзи дээрзин үстүнде чугааладым. Оон бадыткалы чүрелер? Ол ажал-агынын Саая Шыдыраа 1962 чылдың март айда күтүскөп алган. Хамыктыг мурунда түвү кылыр, канчаарыл деп айттырып ол бодаган. Менгүн-Тайганың кол байлаа мал-ла болгай. Изиг өлтүтүп Менгүн-Тайга кадыг-ширин агаар-бой-дустуг болза-даа, малга дыка тааржыр. Одарлар четчир. Ычангаш мал бажын улам өстүрер сорулганар Саая Кара-олович салгаш, ол талазы-биле чон-биле сүмеле-жил, оларга улуг дузаны чеди-рип, дөзгөзгөндөн мал бажы дыка ескен. 1968 чылда "Мал-чың" колхозка 88304 хой, 4884 ешкү, 3218 сарлык, 862 чылгы бар апарган.

Бо санарны амгы ол ажал-агынын-биле дөзгө-рө, мал бажы дыка дузалаан. Бо чүгүң чылдаганар? Мөңгүн-Тайгага мал-маган азыраарын укканы ол бе? Таанда. Чылдаганар чүдөлү? Ажал дээр кытыгыш чо-

руур удуртукчу Саая Шыдыраа Менгүн-Тайгага чаа орук ажалгаш: ыры-шоорда кыргач Чеди-Тейге 200 ажал чөргө тарааны тарыткан, ону суггарар буга-сумууну кастырган. Кажан-даа тараа тарыш көрбөзүн чер-чуртуна ол ажалды баштай-ла эгелзэн сагыгыр, талыгыр ажалдакы, удуртукчу ол болган. Оон эгелзэн ыдыг бажымы чоорту чер албай барган. Ам чүтле арык-буянны, тараа шөлүгү изи арткан. Хараа-дагып, ылангын аңаа эге бажыны оруткан кижиле, Саая Кара-оловичке, хомудал-чыл.

Ычан 100 гектарга тараан арбайны хол-биле чулар арга чок апарга, колхозтун кол инженер Чаданадан Хертек Калдар-оол деп механик эк-келгеш, ол тарааны комбайн-биле кестирген. Көк-сууны база тарыткан. Ол ажал үш чыл уламчылаан.

Хамык байдалды хандыр бодол чоруур кижиле чедиш-кек калчыл-даа оожурга-вас чораан. Ол үеде машина-тех-ника өртөз чик турган. Олар Менгүн-Тайгага база кара-наар аларган. Орук херек, орук Ову бодаш, Саая Кара-олович кожуунуң удуртук-ганы-биле сүмөлөшкөп, Кызыл-Хал биле Мугур-Аксыйн оруун кыллары-биле кыгыт салган. Кожуунуң ийи-ле борбак, ынчалза-даа аразы ырак болгаш кадыр-бөрт суурлары-биле аргыжары хөгжүлдөгө доктар болуп турганы чүтүктүг удуртукчу-

нун бодалын оожуртатпаан. Аргыжарда улам-на ырап, Моолдун депискериңи тавар-лыр. Халалыг, шүттүг. Чаа орукту кыллары-биле кожуунуң чону холу дыңгып шыкып үнгөн. Ол орукту кыскуп-хаай, лом, демир-хүтүк-биле кол-дады каскан. Бодум кумда ол оруктал аргышкан болгаш кайгаан мен: ийек-даштар дээрже машинаны бо-ла чыгаш көзү, чолбачыны аавагытыр, оон бири-ли негеттир. Ол орук дээрже кытыгыш чоруур удуртукчу Кара-оол оглу Сааяны чер кырында хээзи.

Мугур-Аксыйн оон турса-каалдары бар. Ийе, турсакаал-дары Кожуун төвүгө (колхоз төвүгө) 300 олуттук школаны Шыдыраа дарга туттурган. Ол чүт? Эзулуп турсакаал-дыр. А оон аңгыда Култура бажындан база ол туттурган. Солун, ты-ынгыр кижиле тудутта хей ма-териал хергин барымдала-лаш (а Менгүн-Тайгада арга-арыг ховар), тууйбу бугурул-гезин организацизаа канды-гыл деп, бажы "аары" бер-ген. Дой-довурак бар. Чогум Каргы бажында Адыр-Бут деп черден дитты кескеш, аңг тергези-биле сеертүп экпек, колхозчуларга хей-хей ба-жындарны колхоз даргазы туттурган. Ында арга-ыңай хей эвес, а бажындар, кажжа-хораа тудурынга материал-ла херек. Менгүн-тайгажылар эвээш аргазын камнааш, сөөлү чылдарда Чөөн-Хем-чик девискээринден безин тудут материалдары белеткеп ал турган.

Менгүн-Тайгага тууйбуу кылдырып эгелзэн кижиле база-ла Саая Шыдыраа. Черле кандыг ыдыг соруктуг кижиле ынаан бо. Магадаар мен. Тууйбу малчын аңтар-биле сүстүрүп белеткеш, ол чүгү-ла материалды белеткеп турган. Ам Мугур-Аксыйн тууйбудан кылган 4-5 бажы бар, улус чурттал турар, а-тында 2-2 өрөз. Күзээр болза, тууйбуу Мугур-Аксыйнга белеткээр арга бары бо удур-тукту бадыткап көрүскөн.

Сезен харны байырлап турар ерге эрткен-барган оруун сактып, чоумга чүвү кылгаш мен дээрзин шүт-дүвүп олурар болбайн аан. Кытан аңчылар хей, Саая Кара-олович. Чонун амыды-рал-чуртталганы улам эки-жерде биле Мөген-Бүрөнге тускай колхоз тургузары эң чүгү-ла апарганы Силер алы-зындан бодол турдунар. Ы-чангаш аңаа колхозту эгелеп тургускаш, оон даргалап эгел-деринер. Төртүтүгүн булу-нар, төрөл човулар ону утпас, көрүп турлар, аңчылар дөңдиг улуг. 300 олуттук Култура ба-жыны, 80 өөреникче интер-нат, 28 олуттук эмгелге, мал-чынырга, сууга-даа 6 кудук. Ам ол кудуктардан чүтле ча-гызы ажаллап турарынга аажок-ла хараадап олур боор Силер, Саая Кара-олович.

"Мөген-Бүрөн" совхозу 14 чыл даргалаан Силер. Ычан 1984 чылда 34445 хойлук, 4884 ешкүлүг, 1823 сарлыкты, 1136 чылгыны турганын сактыр кижилер хей.

Чонулар, төртүтүгүн чер-ринер дээр шак мычалдыр мога-шылга чокка ажаллап келген Силер, Саая Кара-оол-оңк. Бо аразында шут дорт харылаан албай-дузалай-нардан аңгыда, суму, район Советтеринин депутаты, партия обкомунуң кезигүүвү дээр, кандыг даалгаларны күтсөткөндөр дээр.

Силеринки 80 харлааныр-биле холбаштыр шаңдал-мак-талдарыны база номчукчу-ларга долчулап таныштырар бодай-дыр мен. Чүрелер? Хүндүлүгдиг Демдээ? Орден, "Күш-ажылдыг хоочун", Ленин ордени, "1941-1945 чыл-дарда Ада-чурттуг Улуг дайы-кыга Тимелгениң 60 чылы" медалдары, Тыва АССР-ниң Дээди Советинин Президи-умунуң Хүндүлүг бижик, хей санныг демдектер.

Дөрт ажал-төлдү адазы, 18 уйуктарны кыргыч-ачаы Силер. Силеринки ажал, амыды-ралдарың дугайың чугаал-лап тура, хууда аажы-чалы-нарын, союургалыңарның дугайың мыттагайың баар болза, чугаа четче эвес болур. Аңгыда дөңг-херекселдерин кылырыңа холунар шөөр-ле

дээрзин кады төрөзүн дун-мадар чугаалай-дыр. А спорт талазы-биле союургалыңар-ны бодуңарны бижээн ча-гаарда мындаг одуруттар-ны номчуп олур мен: "Спортка эки эвес, пат кижиле мен. Шериге тургаш, спорттун бүтү хөйилеринге чүтле норма күтсөдүр чордум. Хүреш тала-зы-биле бодум сумумга чазак байырлалдарыңа, наадым-байра шүтүп турдум. Менгүн-Тайга районунуң байырла-ларыңа 64-чүн аразыңа ийи дугаарыңа чедир хүрежип чордум..."

А 1947 чылда Өвүр биле Менгүн-Тайга кожуунарың маргылдазыңа Бай-Тайга, Барыш-Хемчик, Улуг-Хем, Чөөн-Хемчиктин мөгелери 128 кижиниң аразыңа хүреш-кеш, сеске чедир тудушкан-дыр Силер. Ычан бажыны-кага суражып турган Сер-гейтей, Барыш-Хемчиктин Дүктүг-Ары дээр шыкаш шилдиктер аразыңа безин ол хире хүрежип чордум.

Бо-ла ажаллап, чурттал келген үедеде Силерге ду-залап, кады ажаллап чораан эштеринер "Мурнакчы" кол-хозтун даргазы чораан Х. Ку-дуркайны, Бай-Тайганың Сталин атыг колхозтун дар-газы С. Комбуну, Өвүрдө "Кы-зыл Тук" колхозтун даргазы Ооржак Санааны, ол-ла ко-жууна "Торгалы" колхозтун даргазы Сергей Седени, мурунда колхоз даргалап, совхоз директорлал чораан, амгы үеде Чеди-Хөл кожуун чагырганың даргазы Дон-гак Начин-оолду, Алтайда "Кызыл Шолбан" колхозтун даргазы М. Тахановту, Моол-дун Саглы сумузуңа "Тимел-ге" ажал-агынын даргазы Дамбааны, ол-ла Моолда Ме-ген-Бүрөн сумузуңа "Патрал" ажал-агынын даргазы Эн-хээни, ол чурттуг Колдугу хе-мур-даш разрезиниң удуртук-чуу Бодабайны, нефтебаза директору Мижитти улуг хүндүлөп-биле чугаалап, оларның дузасы, найралы

дээр өөрүп четтиргениңерни илерепти олурар чордунар. Оон ажаллап турган кол-хоз республикада шыраак-тарың бирээзи болуп, бо бер-ге үеде быжыг бажы олур-а-рыңа ол чоргарлар. Ында Силериниң улугунар бар, Саая Кара-олович. Ол дугайың ба-йырлалдарда чонулар чуга-лай бээр, чүтле ол колхозу-дарга эвес, а бүдү кожууну-нарын улугу Силерге өөрүп четтиргени илерепти, кур-лак чедир мөгөөр. Кеер-даа Силер. Мен бодум кумда оларга каттыжар мен. Оруу-нар узун-на болзун!

Седен ХЕРТЕК.

ЧУРУКТА: Саая Кара-оол-ович Шыдыраа.

РОССИЯ: болуушкуннар

Кижиле чизези кажан болурул?

Делегей чурму-биле алырга, кижиле чизези 10 чыл болгаш чорудар ужурут. Россия кижиле чизези сөөлүг ка-тап 1989 чылда болган, хайтыг экономикагын саңдараашкы-нын үезинде ону эрттирер үе-зи узааш турулган. ТР-нин Статистика талазы-биле күр-не комитетти 2002 чылдың кү-зүндө эрттирери планда көрдүгөн, белеткеп ажалла-рыңа 64-чүн аразыңа ийи дугаарыңа чедир хүрежип чордум.

Россияга кижиле чизези 8 катап болган. Революция му-рунда чалгыс катап 1897 чыл-да болган. Оон соонда 1920, 1925, 1939, 1959, 1970, 1979 бо-гаш 1989 чылдарда болгулаан. 1989 чылда болган кижиле чизезиниң медээзи-биле алырга, Россияга 147,4 млн. кижиле чурттал турган, оларның 108,4 млн. кижиле коорайларга, көдөз черлерге 39 млн. кижилер турган.

Бо чылдың сентябрь эге-зинде кижиле чизезинге белет-кеп ажалдарың чоруп тур-арың дугайында айттырың Р-Ф-тин Часаага чугаалажып көргөн. Оон эрттирериңиң нийти чарыгалы 4 млрд. рубль болуп турар. Эң берге айттырыларын бирээзинге чизезиниң хаматаларың ба-жыңгыч кижилер бе деп айт-тыр тургустуруп турар. Со-циологтук шинчилеп ажал-дарың чорударга, кижилер бо-дуну дугайында ыш хары-ны күрүңге чугаалап бээр-рикден коргар чадаас дээр, дыка хей нарын айттырлар тургустуруп турар.

Ажал чоктар кызырылган

Тозаң чылдарың эгезин-ден эгелзеш экономикагын ре-форма чоруп тур деп шууга-жып эгелзеш болгай бис. Улуг эрге-дузалап эгелзеш дар-галарың Ышынның реформа-зында еске орук чок деп тур-дулар. Чоокта чаа Р-Ф-тин Эко-номиктин сайзырал болгаш садыг талазы-биле сайыл Гер-ман Греф "Комсомольская правда" солуга берген интер-вьюзуңа мында дээр болгай: "Бисте эрге-хоорлоо баазызы көчүт коошк. Бир эвес Пу-тин турбаан болза, экономи-кагын реформа турбас. Ол то-даргай. Дүжүметтер ботта-рыңа эргезин арттырып аларын кызып туралар. Ка-жан Президент шыңгыс не-гелдени тургузулгата, ат-каарлап эгелзештер."

Президент Путинниң ре-формазы-биле Россия эконо-миктиг көдүрүлүшүнүң оруунда. Оон тодаргай чизез, бо чылдың бирги чартында нийти туртун экономикамы 8 хуу өзүлдүг болган. Чурттуг бүдүрүлгелери ажаллап эгел-зеш, оон түгүлениң Россия-да ажал чок чорук 18,4 хууга кызырылган. Ол сөөлүг 10 чылда көстүп көрбөзүн көр-гүтүп болуп турар.

2002 чылдың бюджетиде

Р-Ф-тин Часаа Күрне Ду-мазыңа чугаалажып көөрү-биле 2002 чылдың Федерал-дыг бюджетиниң телевидениң кижилер. Нийти кийки про-дукцияны өзүлдөш — 10 трлн. 600 млрд. рубль, орулга — 1 трлн. 869 млрд. рубль, чарыгал — 1 трлн. 869 млрд. рубль. Инфляция (акшаның үе чокталышкыны) 10-13 хуудан ашпас, долларның чыл-да ортумаак кемчээли — 31,8 рубль, нефтиниң чылда орту-маак өртөз бир баррельде 22 доллар хевээр артары көр-гүстүгүп турар.

Р-Ф-тин сая сайды Алек-сей Кудриниң чугаалааны болза, кажан бюджетти Күр-не Думазыңа чугаалажып тургаш, күрүнеңиң союур-галың шыңгыш өөренип көө-рүн база Чазак "бюджет дол-гандыр салдылажышкыны" болдурбас дугайында ай-тышкыны Россияның Пре-зидентин В. Путин берген деп турар. Күрне Думазыңа бюджеттин бирги номчулганы бо чылдың сентябрь 28-те эгелзеш.

Черни чөп ажыглаар

Россияның чер кадастры, Р-Ф-тин Бойлус курулалары-ның талазы-биле болгаш Россияның Күрне тудуунуң талазы-биле ажаллар 2000 чылда черни ажыглап турары-ның талазы-биле 476,6 муң

хыналдаларны чоруткан, оон 308,0 муң хыналдышкыларны илереткен. Эң хей хажы-дышкылар черни канды-даа чөпшээрел албайн ажал-лап турар кижилерде болган, ол бүтү хажыдышкыларны-ның 30,2 хуузу, көдөз ажал-агыларга хамаржыр черлер 18,7 хуузу болуп турар. Ний-тизи-биле 83 муң ажал чөп үрегдекчилерин илереткен, 27,4 муң хуу кижилер, 23 муң юридиктиг болгаш 3,1 муң эр-ге-дузалажып кижилер болуп турар. Нийти тоораалдыг түнү 120,7 млн. рубль четкен.

2000 чылда Россияның бюджетинде чөп дээр теле-жерден 24,8 млрд. рубль кир-ген, оон 86 хуузу чөп үндүртүп дээр, 44 хуузу черни арендага алганы дээр тележерлерден кирген. Черни садарының ду-гайында айттырыңа тургус-туруп турары үдөзүңүң.

Хажыдышкы-нары илереткен

Саха (Якутия) республика-да үерге үрегдеткен Ленск хоорайны катап тургузары-ның талазы-биле Р-Ф-тин Чазак комиссияның даргазы, Ха-мааты камгалап, онза берге байдалдар болгаш бойлус халаптарларны уруктаарың чай-ладыр талазы-биле аамызы-ның сайды Сергей Шойгу Якутияның тус черде турар эрге-чагырганы чаа туттунан бажындарың чурттагыларга үзөр талазы-биле улуг хажы-дышкыларны болдурду турарың айткан. Чүте дээр-ге Ленск хоорайга турбаан ку-дучуларын чурттагыларга-рыңа бажы берип турганы илерез.

Оон-биле чергелештир хей бажындар туттунганын демдээ-биле, нийтизи-биле 420 муң дөрбөлчүн метр чуртталга шөлү туттунган болгаш септеттиген.

Бичи-даа болза, байып турар бис

2001 чылдың июль 1-ниң медээзи-биле алырга, Россия-ның чурттагыларның бан-кыларга шыгжаткан акказы болгаш валютасы 863,1 млрд. рубль болуп, ол чыл эгезин-ден бээр 21,8 хуу, өрткен чыл-ды бо үеде-биле деңизгөөр, 41,7 хуу ескөн болуп турар. Ол дугайында Р-Ф-тин Статистика талазы-биле күрүне комитети дыңдаткан.

Бо чылдың июль 1-ниң ме-дээзи-биле алырга, Россия-ның ажалга банкыларында чонуну шыгжаан акказы 418,3 млрд. рубль чедип, а ол нийти шыгжаан акшаның 74,3 хуузу болуп турар. Ажалда банкы-ларда салган акшаларың 61,2 хуузу пенсионерлерге онаажып турар.

Чазак башкыларны үнелеп турар

Келир чылдың бюджет-динде кол черин өөредитге ээлеп турар. Оон чарыгалы хей чылдарың иштинде бир дугаар чурт камгалааның чарыгалындан алган. Бо чылдың бюджетиде-биле дең-зегерге, ол бо хууга ескен. Ва-лентина Матвиенкоңуң чугаа-зы-биле алырга, ол талазы-биле Чазак шың бажымы кылган, чүте дээр школаже башкы институту дооскан доозукчуларын чартык бе-зин ажаллап барбайн турар. Чазак келир чылдың башкы-ларның шалыңын ийи катап өстүрерин көргөн.

Школаже чаа күштерни хаара тудар талазы-биле ча-гыс кемчир чүтле ол эвес. Эр башкыларны шериг хүтүлгези-ни эрттиреринден хостар талазы-биле чөпшээрелдин телевидениң белеткеп эгел-зеш. Нийти өөредилгениң чөпшээрелдин дугайында ай-тырың сайгарып чугаалажып турар, студентиниң дээди өөредитге черинге өөргө-нүн күрүне төлээр, институту дооскан, школага барып ажаллаар, оон-биле чөпшээрелдин.

Эң кол айттырларын бир-ээзинге башкыларга бажың салды бээриниң акшаланды-рышкының улгаттырары көрдүгөн. Келир чылдың бюджетиниң социал угла-нышкы чарыгалыңа кө-үздүңү Күрне Думазыңа оон эртерин элээн чикчилер боор деп, Р-Ф-тин Чазак Баш-тыңың орапакчызы Вален-тина Матвиенко демдээ-биле.

Агентилер меддээрлерин Сергей ХЕРТЕК белеткеш.

Хоочун — хоочун дугайында

УЛУСТУН БАШКЫЗЫ

Башкы дээрже эң-не хүндү-лүг, эң-не буянныг мөргөжүл. "А" деп үжүктү айтып берген башкызы аазы дег эргим. Кижиле башкызы бүтү пазы-да уттулдурбас.

ССРЭ-ниң Улустун башкы-зы, тываларың аразында эң-не хүндүлүг кижиле — Арыя Аратановна Алдын-оол. Күш-ажылы-биле ол алдар-хүндүгү чедип алган. Оон дугайында тоожу бижир дээрже, хоомай, роман бижир дээрже, төнчү чок. Ычангаш бо сөстү бараалдарып көрейи.

Бир эртен радио дамчыш-тыр Арыя Аратановнаның борбак-борбак хоюг, тода үнү дыйнааш, ону көрөс деп бодаан мен. Мээң ол күзөлим чүтле күзөл болуп артыкан чүве. Ол башкыны телевидениден ында-хааа көөр-дүр мен. Дөрт чыл бурунгаар олгундүм бижик кызы Кат-биле иелзэн башкыны "Үжүтүлел" шээ-жөлөп кирген бис. Тыва дил-де өөренип киргениң ол чү-ве. "Үжүтүлел" чедишкын-ни дооскан бис. Уруум биле мени башкы аажок мактаан, хары биске хүндүлүг бижик-даа берген чүве. Ол кезгээге 3 дугаар школаның тыва класстар талазы-биле өө-рөдөгө эргелекчи Ондар база киришкен. Ол башкы ыңчан "Улаас А. А. Алдын-оол-биле ужуражыр боор бис. "Үжүтү-лел" дээр өөрүп четтиргени-нерни ыңчан дамчыдар бис" — дээр чүве. Бичиги Катам

ыңчан илдик чок тывалар аларган. Тываның бойдузу, дигир амгытаның, кушта-рын ык билер. Арыя Аратановнаның кылган "Үжүтү-лел" ачылында арыг тыва-лар аларганың ол. Кызыл-дың 3 дугаар школаның тыва 4-ку класын бичиги Катм кон-чүт эки демдектерин дооскан.

Башкылар, бижик уруттар-биле ажаллап деп чүве кончүт нарын, быжык нерв херек. Эренгейлээр болза, бичиги кижиле үрөп болуп. Бижик кижиле психологияны бис бис башкыдан школа дүрген чарыктаны дээр. Урууларга ба-гай сестер чугаалаар, өжеш-тирер, ада-иезинге хамаа-рыштыр багай сестер эдер, урууларын дүрзү-хевирин сөптөөр, үең-даң сестерден чалданмас башкы кижиле хүндүлгени шыңгар, өөреник-чилер мурунуга хүндүлгени шыңгарың башкы школага херек чок.

Оон бээр үр болган чүве. Ындыг-даа болза, маңаа чиж-кек кылдыр кирип көрейи. Бир эртен школадан долгап келген, мындагы. Школага ху-рал болуп дээр, адаларны чып турар дээр, школага че-де бердим. Ычан мээң олгум 10-ку класска өөренип турган чүве. Класста эң томааныг дээр өөреникчилеринки бирээ-зи — мээң олгум Юра чүве болгай. Ол хуну класска кол де-журный Юра турган. Сам-бырада "Силеринки-биле кижиле

чээлдөөс бис!" — деп бижик каан. Ол бижикмедди Юра ба-лар дээрже, класс мындаа... Башкы оон номчааш, дыры-жаш-ла дээр. Бир дугаарыңа "Декүрүм кылды?" — деп айттырган. Юра туруп көлгөш, турган черден шимчеш-даа дийзеш. Оон соонда адалар-ның хуралы чытаны ол чүве-дир. Хуралга мен санал бер-геш: "Бир-тээ, бүдүг класс удурланып турар болганда, башкыны педсоветке көрөс чүт?" — деп саналдым. Ол саналыңы адалар дөткеш. Ол башкыны педсоветке чугаалажып, ажалындан үндүргөн болду.

ЧЕЧЕКТЕЛГЕН
МАЙДА ЧЕДИП
КЕЛИР МЕН

Экин, эртен хундугу "Шын" солунун редакциясы Силерге талыгында шериг хуузагына күүсөдиги турар тыва соңат билиштер.

Мен 2000 чылдың майда шериг хуузагына эртерери-биле келдиришкен алгаш, күзөлдүм-биле чоруттум. Бо турарымс коорайга 15 тыва келдиш. Бир ай иштиде өөредиге эртекш, аңгы-аңгы полктарга тардып чоруткулукта соонда, ийи тыва оол атышты. Шериг чуртталгага чалгыла бердикс, ажырбас-тыр, өске оолдарыа чыдып кагбай, ак-көк тываыстыа адыл салышты чоруу тур бис. Ийикши Талыгына ракетта шериглерини стратегия кезээде бис.

Мен болуп Тес-Хемик Бейдик-Ардаган мен. Чогуу турттугун черик Токунуу Тоора-Хем. Школа соонда Кызылдың бир дугаар профтехучасткесин доостум. Чанарымга чедир 8 ай арткан. Ылчалаш сагышта хай бодандар кайгыш турарымда хостуг үмдеде биктикти, шулук-даа борастагылаар алардым. Ылчалаш-даа шулук-бикшир амыр эес дээрзин билип алдым. Бир эес шулукту

Ырактаң
чагаа

турган болумза, шерикте огулун мунарал үдөш кутур мен дугайында, оода үдөш билип калбас экин уруг дугайында база ам чаа шериг чорутуу деп турар оолдарга сөглексези бодандарыны чараштыр бикшип каар ийик мен. Шулу эес-даа болза, бодуту тыва дыйлыга бодандарымын илередим.

Ыракка келгеш, төрөз Тываысты сакташ, оон казе-чаракыш, арыг агаарын магадап, таалай-бис бодан кээр-дир мен. "Урал, кайда сен?" — дөш, узуу орукка чоруу оон, автобусту солгазын өттүр Тываысты ужу-кыдып көзүбөс делген-перил магадап чорудум.

Шериг эртерин деп чүгө солун-даа, харымсагыла-даа-дыр. Бодан оорамга, өр кижини оон малай эртер болза эки. Болупуу-даа шөпкө коор сен, хойгу билип аларымга дугайыш. Анык оолдар, шерикте чаданалар! Тываыстыа адыл төлөтүп эртерилер деп чалгысаар-дыр мен. А төрөзкөргөшө сөзүм бо: чечек-телген майда чедип келир мен.

Алексей БУРЗАТ.

Свердловск обласы.

ЖУРНАЛ
"УЛУГ-ХЕМ" — 55

Тываның Гуманитарлыг шинчилелдер институтунун хуралдаар залына "Улуг-Хем" чечен чогаал алманагының 55 чылынга тураскааткан байырлыг хурал болуп эртен. Аңаа чогаалчылар К.-Э. К. Кудажы, Ч.Ч. Куулар, О.О. Сувакит, С.Б. Молдурга, М.А. Хадаханз болгаш эртемденнер, култура ажылдакчылары, журналистер киришкен. ТР-ниң Чогаалчылар эвилелинин даргазы, Тываның алдарлыг чогаалчызы Черлиг-оол Куулар кыска илеткел кылган соонда, байырлыг хуралдың киржикчилери саналдаш, Тываның хөгжүп сайыраарына болгаш тываларның сагыш-сеткил байыдарына 55 чылдың

дургузунда "Улуг-Хемни" кирип келген улуг-хуузон онзалал демдеглээр: ГПИ-ниң аас чогаал секторунун эргелектизи, филология эртемнеринин кандады Зоя Самдан "Улуг-Хем" сеткүүлүн тыва уран чогаалдың кавайы, тыгакчык оода деп үнелештир, эртемденнерин чаа номчарын белекке сунган. ТР-ниң Эртем комитетинин даргазы Сонгукчу Монгуш сеткүүлге өмөк-демек кылдыр 2 муң рубльди берген. ТР-ниң Чазак Баштырның оралакчызы Чыгышчы Ондар, ТР-ниң Дээр Хуралының Даргазы оралакчызы Вячеслав Ушкалов, ТР-ниң Парлапта болгаш информатика тала-

Светлана БАЛЧЫР.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХУНУҢЕР-БИЛЕ

Улус өөредилгезинин хоочуну Бичиш Даваевич МОНГУШУН өөредилге шугумунга ачылдыныдан бээр 80 чыл ою.

Ол күжүн, билиин харамнамай ачылдап, анык салгалга чагыт-сөзүн берип келген, бөгүн Саглы школазынын коллективинде демниг ачылдап турар.

Юбилейин база Башкылар байырлалын таварыштыр аас-кежикти, кадыкшылды, бүтүдөгө экин күзөдиги. Кастактары агаргылап кырыза-даа, Аныксыг аажы-чаңы ам-даа салбаан. Алдар-аттыг, ажы-телдуг хоочун болуп, Бачым иштиң чымыкындан далдарайып, Башкыларын башкызы бооп ачылды-ла!

Өөңү ишти, урулгар, урууну уруу, күдээси.

Бистиң ачавыс Михаил Калдар-оолович КЕРТЕК сентябрь 26-да 48 харлаан. Ачавыс Бай-Тайганың Бай-Талда чурттап чорутуу. Ол — ийи оолдун, бир кыстың ынак адазы, аваныстың идегелдиг чөлөңгикчи. Байырлалын таварыштыр ачавыска чериң эң чараш чөккөтүрүн сунуп, ээр куштун хостуг, чоргаар ужушуктуу дег бедик хей-азгыт, тура-сорукут, тоол шагнын эмирлибес чазы дег бажыг кадыкшылды, өөрүшкү, уузу назынын сеткил-чүрөвистиң ханызындан күзөдиги.

Урулгарыңдар.

"ЧЫДЫГ ЧАШПАН"
МАНДЫП
ӨСПҮШАН

Июнь 28-төг июль 28-кө чедир республиканың бүтү кожуунарына наркотиктиг бүдүмелдиг конопла үнүштерин узуукаарының айын чарлаан турган.

"Чыдыг чашпан" узуукаарына ТР-ниң Көдөз ачылдыг болгаш аш-чөм амызы 24 ситен кезер косилканы аңгы-аңгы кожуунарга үнүшүр берген, а Чазак ол ачылдыг 900 муң рубльди аңгылаш, үндүргөн. Кожуунарында "чашпан" өсүр турар 32 муң гектар черин комиссия хынаанын түнелдине, оон иштиңден 17 муң гектар шөлдө конопла өсүмүр хөвээр болган. Наркотиктиг үнүштериг шөлдөн чүтпө нийтизи-биле 14 хуу черин аштап-аргылааны илерез. Ону хынаарына суму болгаш кожуу чагыргаларындан тургустуу комиссия чамдык кожуунаарда наркотиктиг өсүмүрүн узуукаарына ачылды чорутуу болган деп түнелди үндүргөн.

ЭЗИРИК
ЧОЛААНЫН
ХАЙЫ-БИЛЕ

Сентябрь 16-17 күннелде, ТР-ниң ИХИ-ниң ачылдакчылары рейд чорудуп турганын үнелдине, Хакас Республиканың чурткачыларындан 8,45 калибрын 56 огуу хавырган.

Сентябрь 14-түн хундуге шыгылыг рынок шөлүтү чанынга Кызыл коорайның чурткачыларындан 60 грам маркуанын хавырган.

Сентябрь 16-да Сой-Владимировка оруунуң 13 километринге дүңгөңүз 3 шакта УАЗ-468 маркалыг автомашина-биле "Москвич" үскүлөшкөн. Ол машиналардан аңгы-аңгы көмөшкөшөрлөргө пассажирлерин эмчиге чедирген. Ол ийи машиналарын чолаачылары эзирик болган.

Игорь ДАМДАК.

ТЕЛЕРАДИО — КҮЧҮЛҮГ ЧЕПСК

Чеден чылдарның ортан үезинде журналистика факультетин доозуп алыр дээш, албан-биле "Шын" солундан халажып алган мен. Массалыг информация дерилгелерин канчаар ачылдап ачылдарын база өөредир турган. Оон ужурунда Тыва радио комитетинге ачылдап кирип алган мен. Аңаа үн биждер дерилгелер-биле канчаар ачылдаарын шиягээдип алдым. Хоочун журналистер Ким-оол Хертек, Кара-Тоңуш Маады оларын үлгерип ал, ачылдап турдум. Оларның соонда Иван Келик-Сегги, Маадыр-оол Тулуп олар база мени өөрөткен. Элээн болганда, кол редакторуус А.А. Джургаал оралакчызы В.В. Журавлев-биле дугурушкан, мени чечен чогаал кылдыгын киирип каанар. Чараш-оол Иргит, Людмила Букова — олар-биле кады ачылдап турдус.

Улуг чогаалчымыс Степан Агбаанович Сарыг-оол чеден харлаар дээр. Өвүр Торгалыгче тырттыр бригада чоруткан бис. Чогаалчыны боду, кадайы Мария Дамба-овна-биле кады бис. Өвүрү эргээш, Торгалыгча баары-нааска, чуртталга-даа салгынаар-ла болчу. Чогаалчының төрелдерин, өскөн-төрөөн черин, улус чоңу, мал-маганын, бойду-чурумалын доозаккы кинога тырттырган бис. Хөлөк-ла байдак чүлдери теледамчылыкта болган.

Ол чораша, бир дугаарында Өвүр кожуунуң кыс улузуну хуралыны киржикчилерин тырттырган бис. Ылчал аңаа СЭКП райкомунун бирги секретары турган Базыр Даваевич Монгуш дээр, өске-даа удурукчулар, ол хуралдың киржикчилери тырттыргалыга кирген. Ол шөпкө ам-даа мөндө бар. Кырмал-ла-төөгүлүг турукчу.

Степан Агбаанович Сарыг-оол чогаалчының чатыс чер-чурттуулары-биле ол

теледамчылыгының теле-оерктерин Тываның культуразынын алдарыг ачылдакчызы, баштайгы тыва кино тырттыргычы Монгуш Донбууевич Карыма тырттыр каан. Ол байлак материалдарды телечогаалчылар тыва телевидение шиякчалында ам-даа бар-ла боор деп бодан чорутуу мен. Бүгү чүлдөрдүн, кижилерин чурукка тырттыр, үргүлү калы чоруу турган бис. Ылчал бистин чечен чогаал редакцияның режиссеру Людмила Буковаңың чогаалчыны сүмөлери барымдалап кылган.

Ол үеде теледамчылыг-галар дерилгелеринин бурунгаар хөгжүлдөш шөпкү эвэстүргөн. Дамчылыктарга кирип улушту ол хувде келдирип кириштер. Кара шүтү чүвө-ле болгай. Бир эвэс кирип улушту кайы-бирээзи келбей барса, хемчег алдыр сен, харын-даа ачылдып үндүртүр сен. Амы үеде магалыг-дыр, улусту кудумчудан тырттырып, бижидип кааптар. Ылчалза-даа чамдык теледамчылыггалар, чедер-четпестерге доктап бер бодат тур мен.

Анык журналист Аяна Ламаның дамчылыггалары солун-дур. Хей шимчээш-хунинг. Диржидилге чокта солун эвэс болгай. Каш кижилер кайга олутуп алган, "байсаан" чадап, шимчээш көрүп, сөстөр үндүрүп алыр дээр чамдык олутуу бээрлер бар-ла болгай. Аянаңың чугаазы база чедиргир-дир. Оон чугаазында "болза-болза", "кычал көрдө", "көлгөн болзалар" чок.

Во чайын июль 10-да Аяна Лама моол аймактарда тыва-лар-биле чугаалашып, дамчылыг кылды. Копту болгаш Сегел тывалары-биле эки-ле таныштырды. Оларның тыва чугаазын, чачылдарын сагыш чорутуу сонугадым.

А Түлүг телевидениеге чокта чаа ачылдаан-даа

болза, "Тываның аныктары" солунга түр чылдар ачылдап болгаш арга-дуржулазы бар. Хоочун журналист аяны Р.Т. Яндарааны дээр, оон үлгөр-чөкөк ал, телевидениеде ажылы шуудан ор. Кыска үеин дургузунда чугаа хөйгү дамчылыг ол кызыл турар. Чамдык ачылдакчылар чугаалашып чадап, боттарың дыйлыга "ылчаш" орда-ла, үе халаска эрчиле турар, ылдыгы хей кижичып алгаш, орта чугаада-даа чок, айтырып бурзунуң ужу-кыдындын тырттыр кааш, байырлажып четтигер боордур. Үе эвээш болганда, хей кижичып чадап кадыгың турар, уткузы ачылтылмай баарышкыжыл.

Телевидениеде кезек билирлар, дүргөн чугаалаар кижилер бар. Сестери орта дыйлыска. Талыб-кылыр чаа, чоп кончут эшкенерин чүвө

ийик. Шак ылдыг бир тыва, бир орус ачылдакчы бар. Атарын адаас мен, улустар боттары эскерип каар ылчаш.

Телевидение, радионуң хоочуннары Раиса Яндараа биле Владимир Тимекинни дамчылыггаларын үргүлүч манал, сонугаар мен. Раиса Тулупованың бойдуз темазына хамаарышкан дамчылыггалары сагышта артып калган. Ол дамчылыггалары киржикчилерин эдертип алгаш, тайга-таңды көзүп, чараш бойдузду көргүзүп тургаш, чугааны чорудар турду. В. Тимекинни-даа, Р. Яндарааның-даа дамчылыггаларындан чон хөйгү билип алыр. Ылчалың хөйгү эээрин, оон ишти-хырын канчаар белектерин коорай чуртуттар, анык-өскөк бижир эвэс, дамчылыгы көргөш, олар эки билип алырлар.

Этти канчаар хайыңчылары, ону аалчыларга, өг ээлериңе канчаар үлгөр, хойлакты хайыңчылары дээр чөкөкчү чугула сагыш ужурут чүлдериңи оларның дамчылыггалары көргүзүп, өөредип турар.

Шаанда Яков Норбу ачы-ыстың ачылдаары солун кижич. Көдөз ачыл-ишти, амыдыралды көнчү эки көргүзүр. Чугаа-соотун аразында көнчү чараш ырын албан кирип алган болуп. Ол дамчылыггалары дигизер, аяның кирип. Дамчылыггалары дээштин аажок болуп.

Откун Достайның аңгы-аңгы чурттардан белектер экелгени дамчылыггалары солун-дур. Ылчалза-даа дый-налыр арай тода эвэс болулаар-дыр. Аппаратура, техника да азы чүдө чүвө ийик.

"Эзир чуртунуң хөнерин" бир көрүскөчү дамчылыггалары апарган. Ам-даа кыс кылдыр белектерин, сеткилин ханызындан сагыш аарып эртерер болза, улус дээш-тиг болуп. Генадий Тумат дугайында дамчылыггалары сонугадым. Чатыс чер-чурттуу, ачылыгы дугайында Откун дамчылыггалары кылбаска, кым кылдыр боор. Ам-даа ол кайтамчык талыктыг артист дугайында чедир чугаалаш-тылаал болуп ийи.

Тыва телевидениеде солун ачылдакчылар бар-дыр. Маргарита Амыр, Орлан Дамба-Хуурак, Сайна Өндүр дээр, анык оолдар база. Элээн каш чыл эртсе, олар дуржула кирип, улам солун дамчылыггалары кылды турар алар. Чалгаарың дамчылыггалардан чөлдө адырып көрөшкөш. Үдөзүн хөйгү, референдум, кем-херек, оорус дээрге амыдыралды чугула ачылгыларын-дыр ийи харын. Оларның дугайында амдыралче чокушулады, догузу-биле, билиңгир кылдып тайлырлар, көргүзүп чугаалаша чүп? Ужур-утказы билиңгир хей чугааны көрүктөгө амы чүт

боор.

Медээлерни ам-даа эки-жидери чугула. Машина-техника, харылзаа четтир үеде кандыг-даа медээни тытарының аргазы бар ылчашыл. Медээлерде мындыг боор-дур: аңаа-ла ылдыг-мындыг чүп эртен дээр, аңаа чүвө чугаалаан кижилерин чугаазындан үзүндүлөр кирип каар. Бир эвэс ол үзүндүлөрдө чугула чүвө чугаалап турган болза, чүп дээр. Хей кезинде аңаа олдур шаап каан домактар болуп, чугаа чогуу чүп дугайында болганы, кандыг түнел, үнелер берип турганы билиңгир баар. Оон аңаа медээлер дээр сонда, медээлер турар ужурут, а итермэ эвэс аан.

"Хөгжүмүг байыр" арайла өкөлөңчү-дир. 3 ырга-ла өйлежип суг каар. Талгыт монжактап болуп-ла болгай, эмин эртер узуу ырларын аан. Ол-ла эрги ырлар дээр чон шүт хөйгү калып тур. Арыс-биле эки ачылдыза. Чаа ырлардан бижиктсе. Тележурналистерниң "ачызында" чон ынак ыраажылары — аныктардан безин хөйгү буланып турар алары-ла.

Телевидение, радио — кижиздикчи, органикалык күчүлүг чөпск. Партия организациларының кылмы турган ачылдарын ам журвалыктер кылмы турар алар деп болуп. Солунаар база улуп-баштаарына улуг күш. Олар четпестерин эдерип, үлгөр-чөкөкчелер бижип турар болгай. Журналистер чамдыкта истекилер, чардаалар, шүгү ачылдакчыларның деннелгелер чедир ачылдаар-дыр. Ону максатас аргажок. Бир эвэс телевидение, радионуң өлүр шагын немеп каар чүвө болза, амыдыралда солун чүлдөр эдерип келди-дир ийи.

Омекши ОНДАР, ТР-ниң культуразының алдарлыг ачылдакчызы.

ЧАЭС ЧААП,
ДҮН ДҮШСЕ-ДАА...

(Төңүтү, Эгези 1-ги арында).

Ылчал эгелеп чадап турда, 3 шак ажа берген, а оолдарың хуужа ам-даа эгелээш, чон манашаан. Оон чыгылааны — сес ал четтиккөөн ачылдырга база тавар бериле дег бичи хөмчээдиг белектерин бээр уламчылган. Кандыг-даа шанал-мактылы байырлыг байдалга алмыр эки болбай канчаар. Ылчалза-даа, мен бодан көөрүмге, байырлады чүтле даргалары боттарыга эвэс, а көлөн чоңуң, чалаткан аалчыларын сагыш-сеткилгө кирип, үе-шагында таварышты, өсүлү-ла байырлап деп чүвени көргөн, аңаа киришкен атыг кылдыр эртериги дег-даа ылчаш...

Ам-на харын кожуунда тыва хуруштин негедердикчи, кол башкарычы Александр Ондар тускай командалы берген соонда, бүтү чүвө чүгээр аайлааны эгелээш. Элээди оолдары хуруштинер мурнула, Маадыр-оол Ховалыгың "Хүреш бурган" деп ному кожуунуң чагырга даргазы байырлалын белек кылдыр оларга сунула-даа. 64 шимчедик анык мөгөнү хуужаңың түнелгиле, Өвүрүң мөгөнү. Наадымның 2 шактыр чөмкөну Ким Селен-оол шүлгү үнөш, юбилейи кожуунуң фондузундан 1000 доллар-биле шыналган. Оон удууламыкчы Сайдаш Ондар үскүлөшкөн, 15 муң акшаны шанналга алган. Шүкү черик Серен-Доржу Азият алгаш, теле-визор болгаш өске-даа детикчилерин аңаа шанналы алган.

Чокнуң эң-не хайымың кыныгы, сагыш аарыңгы оюну — 64 мөгөнү хуужа, көлөңгөңү 7 шак ажа берген, эгелээш. Ында республиканың эң шынар мөгөлери кирип турар. Оларның аразында Ас Монгуш, Вячеслав Монгуш, Амир Монгуш, Маадыр Монгуш дээр, өскөндөр

даа күжүн шөнешкенер. Түнелгиле үшүк черик Маадыр Монгуш алгаш, чычак диван креслолары-биле каттай шаңнаткан. Ийги черин юбилейи кожуунуң мөгөнү Монгуш Слава алгаш, кожуунуң фондузундан 1000 доллар-биле шаңнаткан, а бирги черик Ас Монгуш өскөндөрдө күштүүн көргөшкөн, кожуунуң болгаш дөргү-Ферел детикчилерин берген-биле каттай 75 муң рубльди алган.

А юбилейге тураскааткан шыдыраа, хол бөбүүңе болгаш эртен астырның шаңналлары база-ла багай эвэс болган. Шүлү акша шаңналдарыңа төлөтүп болгаш аңаа немей детикчилерин берген өрөктүг белектерин, дикр хойларын, сөргөлери алган. Нийтиги-биле мөгөрү бурзунуң киришкенер хол курут чамалы, боттарың таныш-күрүштеринден, суму чагыргаларыңда өрөктүг белектерин, ачылдары алгылаан.

Маңаа чүп чугаалап болуруң? Кожуунуң 60 чылы республика чергелиг эрпиг турар болган соонда, аңаа бир-ле дугаарында, хей кижичи кирип билиңгир. Нийтиги-биле суг-хөйгүлүк кожуу байырлалыга бедик денелге белектеринден дөмдөлдөр алар. Ылчалза-даа карымч моор дүшкүлөгө көрүкчүлери саададып, оларның талазында эки-бак сөстөр октааны дыйнааны чараш эвэс болган. Черле чүд-даа чүвени өйүңде, шагында кылдыр болза, чоңуң талазында кандыг-даа чөмө-хала, артык чугаа турбас ийик. Ылчанаш моон сонугар ук кожуунга хамаарыштыр база өске-даа черлерин удурукчуларыңа бүтү тала-биле оварымчалыг, шыпалык болуп, чоңуң хундугелин, үнелелин тооп көөрү күзөңгир.

Чынысмаа МОНГУШ.

САЛЫМ-ЧОЛ ТӨРЭЭН
ЧЕРДЕН УЖУКТАЛЫР...

"Кижич — чуртут, куш — уулыг". Төрээн булуңуус, төрөл кижилеривас амгы үенин кандыг-даа бергелерге туролбай мандып, хөгжүп чорутууга канчап өөрүвөс боор. Кижич бүрүз-ле төрөз черлиг, төрөл кижилериг, өрү тууду, сагыш чорутуу сагызымын, оларга ынакшылыг чүрөөнү ханызындан шыгжап алган чорутуу болгай.

Кымың-даа салым-чолу өскөн-төрөөн чериден ужукалалып үнөр. Владимир Хертекович салымны база алдып. Ол өскөн-төрөөн Бай-Тайганың куш-ажыгы баштайгы бачымын кылдып, агрономнап эгелээш. Ол ажы-телдуг маадыр мендиг ийи огу. Кызыл-Дар салбырын тараа шөлдөринин хөргүзүвү шаңнарын өөрөңгү, органиктиг чөмөш-

чидоо ачылдап, сүттетиг шөлдөрин аш-шаанда эки сунууш, тараа аймаа үнүштерин дес-дараалай солугузын эртем эзе-биле тускай картаны тургусааш, тарып турганының түнелгиле, чыл сагында бедик дүжүттү ал келгени анык агрономнуң ачыл-ижинге чөдөшкөн болбай канчаар.

Бай-Тайга кожууну агаар-бойдуу ширин, чер ачыл-аңыын хөгжүдериңе Тыва Республика девискээринде тускай берге зонага хамааржыр. Ылчалза-даа бай-тайга-жылыңгы черинге, хөргүзүгө ынакшылы, кызымаккай куш-ажылы, мергежилгиле бердигени бедик дүжүттү тарааны өстүрүп алырының бадыткалы болуп, Арбай болгаш кызыл-тас тараан шөлдөргө чөдө бээр, кижичи курлаандан бедик

салтырлыг. Хоор-сарыг чингетараа бажык келирге, сыптары чөмкштерин угбайн, халайгы берген турар. Кукуркуз шөлүңгө келгире, астыг кижичи көзүбейн баар турганы караам-биле көргөн мен. Номчукчулар мени хөердеш бижип олур деп бодай берзе хөйгү, хоочун бай-тайгажылардан айткыр болуп ситер, олар шынын бадыткап болуп. Агрономнап турган үезинде Владимир Суге-Маадырның баштайгы куш-ажылының түнелди деп санаар мен.

Тыва чоңу-биле сагыш-сеткил болгаш чүрээ тууду Владимир Хертекович хей чылдар дургузунда удуртукчуна берге, чымыштыг болгаш хундугкедиг ажылын кылды чоранын кысказы-биле таныштырды. Хыл дээр чалымы үезинде Улуг-Хем кожуунуң комсомол райко-

мунуң оргкисис эргелекчи-зинге, Мөңгүн-Тайга райкомунун бирги секретарына, оон соонда Мөңгүн-Тайганың райкукуком даргазынын оралакчызына ачылдап чоран. Эртем-билип билиш-ыл, эрчим чоңуңуң детикмезин ал, чуртталганың оңаңгай айткылыгынын шиктирилелер аларган үезинде "Тыва дугут" комбинаттың партком секретарына, сөөлдөң Ак-Довурак хоорай Советинин даргазына ачылдап чоран. Чоңу дээр оон дүн-хүн дивейн, мога-шылга билбес, ачылдап келгени ак-довуракчулар бо-ла сактып чугаалажыр чүвө. Төрөөн Бай-Тайга кожуунуңа райкукуком даргазына ачылдап, кожуунуң экономикалыг болгаш социал хөгжүлдүгүне улуг улуг-хуузон кириген. Владимир Хертекович

Тыва Республиканың Дээди Хуралының депутаты болуп, тууду талазы-биле комитеттин даргазы болушкан, Тыва Республиканың бирги Конституцияны ачылдап кылыгына илелкейли-биле киришкен. 1993 чылда Тыва Республика Президентинин чарлыгы-биле Россия Федерациязының Президентинин Тыва Республиканы бүрүн эргелдиг төлөзү болуп, Москва хоорайга ачылдап. 1996 чылдан эгелеп амыдыралың сөөлүгү хуңгө чедир ол Россия Федерациязының Соңу чук талазы-биле күркөмөгөдиги Тыва Республикада салбырын удуртукчу болуп, Соңу чүккө денээш Тыва девискээлериңиң экономикалыг болгаш социал хөгжүлдүгүне улуг детикмезин көргөшкен. Владимир Хертекович — Тыва Республиканың хостуг хуруш федерациязын удуртукчу, хей-ниити-

чи ачылдакчы, "Эп-сеткип катталгышкыны" ("Единство") чаа партияны илелкейли киржикчилеринин бирээзи чораш.

"Эзүлү-ла чоңу кижич" деп бедик үнелди берип, Тыва Республиканың спорт комитетинин оралакчы даргазы Владимир Биче-оол байтайгаларга В.Х.Суге-Маадыр дугайында чугааланын дыйнаан мен. Владимир Хертекович Суге-Маадырның куш-ажылы Тыва Чазак үнелеп, Тыва Республиканың алдарлыг ачылдакчызы деп хундугут атты тыыскаан. Ол ылчаш Тыва Республиканың Дээди Хуралының Хундугул бижикчиле шаңнаан. Оон чыратылыг ову-хөвир улус чоң